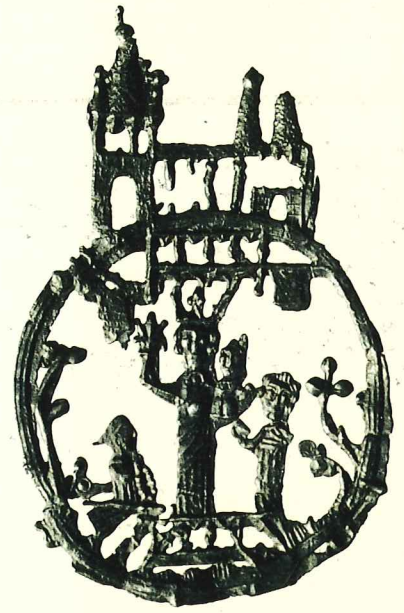

INGEKOMEN 31 MAART 1998

jaargang 50

1
1998

50 jaar BRABANTS HEEM

Driemaandelijks tijdschrift voor archeologie, geschiedenis en volkskunde

Uitgegeven door de Stichting Brabants Heem en de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening

PARTICULIER OF OPENBAAR ?

De verering van relieken in het bisdom Breda in de negentiende en twintigste eeuw¹

EVELYNE VERHEGGEN

Het afgelopen jaar werd in het Breda's Museum de collectie relieken geïnventariseerd.

Deze verzameling bestaat uit ruim duizend reliekhouders met zo'n zeshonderd al of niet bijbehorende echtheidsverklaringen. De collectie is opgebouwd uit schenkingen van voornamelijk kerken en kloosters uit het bisdom Breda.

Aan de hand van bewaarde correspondentie over de relieken en gebruikssporen op de echtheidsverklaringen kan nu een duidelijk beeld worden geschetst van de negentiende- en twintigste-eeuwse reliekverering.

In 1927 nam de Bredase bisschop mgr. Petrus Hopmans (1914-1951) het initiatief tot de oprichting van het Bisschoppelijk Museum Breda. Ruim vijftig jaar eerder waren het bisdom Haarlem en het aartsbisdom Utrecht hem voorgegaan in het bijeenbrengen van kerkelijke kunst in een bisschoppelijke verzameling. De directe aanleiding was een brief van de staatssecretaris van de paus in 1925, gericht aan nuntii, bisschoppen en oversten van kloosterorden over de hele wereld, met richtlijnen voor het inventariseren, restaureren en bewaren van oude kerkelijke kunst.² Deze nieuwe maatregelen en de vergeworderde plannen voor de oprichting van een bisschoppelijk museum in 's-Hertogenbosch moeten voor mgr. Hopmans aanleiding zijn geweest tot het nemen van initiatieven ter oprichting van een eigen bisschoppelijk museum in

Breda. In het toenmalige bisdomblad *Sancta Maria* plaatste hij op 9 juni 1927 een oproep tot het verzamelen van kunstvoorwerpen, klein en groot, voor het nieuwe museum.³ In 1932 werd een belangrijke stap voorwaarts gedaan: de collectie werd samen met de verzameling van het Stedelijk Museum ondergebracht in de Boterhal aan de Grote Markt.⁴

De collectie kerkelijke kunst werd aanzienlijk uitgebreid in de jaren zestig en zeventig. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) had niet alleen ingrijpende gevolgen voor de katholieke liturgie, voor velen was het tevens aanleiding voorgoed af te rekenen met de materiële kant van het rijke Roomse leven. Deze periode wordt dan ook wel treffend aangeduid als 'de tweede beeldenstorm'. Devotionalia zoals medailles, rozenkransen, bidprenten en heiligenbeelden werden in grote hoeveelheden aan het museum geschonken en in het depot opgeborgen. De laatste jaren bestaat een hernieuwde belangstelling voor deze uitingen van vroomheid, al is de context ingrijpend veranderd. Vaak begrijpen we nu al niet meer hoe en waarvoor de objecten functioneerden en beschouwen we de voorwerpen als decoratieve kitsch met een vleugje nostalgie naar vervlogen tijden.

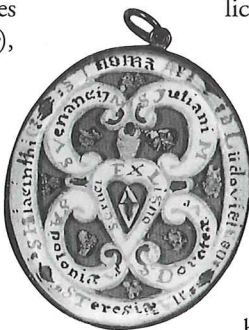
■ ORDENING EN REGISTRATIE ■

Een illustratief voorbeeld hiervan is de collectie relieken. In de post-conciliaire jaren werden ze met tientallen tegelijk afgeleverd bij het museum, verpakt in zakjes of doosjes en al dan niet met bijbehorende echtheidsverklaringen. Zelden werden de kastjes of reliekhouders die erbij hoorden ook geschonken. Die waren blijkbaar in een eerdere (opruim)fase al verloren gegaan. Van meer dan de helft van de geschonken relieken zijn de echtheidsverklaringen (of authenticiteitsbewijzen) bewaard. Dit zijn veelal grote documenten of brieven waarop de 'echtheid' van het bijbehorende reliek is vastgelegd. Naast de bescheiden reliekhouders nemen de documenten veel ruimte in. Vaak waren ze dan ook zo klein mogelijk opgevouwen, hetgeen de staat van de brieven uiteraard niet ten goede is gekomen.

Zo'n tien jaar geleden werd een poging ondernomen om de dozen vol relieken met bijbehorende brieven te ordenen op alfabetische volgorde van heiligen. Dit systeem bracht echter niet veel verbetering: de brieven bleven opgevouwen in zakjes bij de reliekhouders, en bij reliekhouders met meer dan één heilige schoot de ordeningsfilosofie tekort. Het afgelopen jaar is opnieuw een ordeningssysteem opgezet waarbij de moderne techniek uitkomst moest bieden. Met behulp van de computer werden de relieken met hun bijbehorende verklaringen geregistreerd en konden ze gescheiden, dus ruimtebesparend, worden opgeborgen. Tijdens deze registratie van meer dan duizend reliekhouders en zo'n zeshonderd echtheidsverklaringen kwamen enkele opvallende documenten en aantekeningen te voorschijn die ons beter inzicht geven in de verering van heiligen en de reliekendevotie in het bisdom Breda in de negentiende en twintigste eeuw.

■ RELIEKEN EN HOUDERS ■

Relieken zijn stoffelijke resten van heiligen of zaligen, zorgvuldig opgeborgen in afgesloten houders. Het zijn meestal stukjes bot (*ex ossibus*) of resten van kleding (*ex veste*), maar ook bijvoorbeeld tanden of haren. Fragmenten van de doodskist (*ex arca sepulchrali*) en de attributen of voorwerpen waarmee de heilige door het leven ging, vormden waardevolle 'aanrakingsreliëken' of *brandea*. De relieken dienden om de gelovigen deelgenoot te maken van de gemeenschap van heiligen. De heiligen vervulden een voorbeeldfunctie voor de gelovigen, ze vormden een inspiratiebron voor een deugdzaam leven. Voor de gelovigen ging van de relieken een grote geestelijke kracht uit: ze konden in tijden van tegenslag beschermen, helpen en zelfs genezen. De relieken waren de resten van mensen wier zielen hoog in

de hemel een plaats hadden gevonden. Het tastbare stukje heiligheid diende dan ook als bemiddeling tussen God en de mensen.⁵

Hoewel het gebruik van de relieken al sinds de vroege Middeleeuwen zeer populair was, was er in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw sprake van een hausse in de 'productie' (afb. 1). Kleine, veelal ronde of ovale reliekhoudertjes, met een diameter variërend van twee tot vier centimeter en soms groter, werden in grote hoeveelheden vervaardigd. Het reliekje werd bevestigd op een lapje van stof of papier en achter glas in een meestal verzilverde, koperen of metalen houder geplaatst. Daarna werd de achterkant afgedekt met een kartonnetje of metalen plaatje en vastgehecht met (rood zijden) draad.

Het geheel werd verzegeld met rode zegellak en voorzien van het wapen van een prelaat.

De kleine reliekhouders (*thecas*) dienden in een grotere houder of een kastje te worden geplaatst.

Deze grote reliekhouders konden allerlei vormen hebben, variërend van een heiligenbeeld, de vorm van een lichaamsdeel, een standaard of een doosje. De kastjes en/of de reliekhouders (*reliëk-ostensoriaë*) werden in kerken en kloosters uitgestald en vereerd. De vaak ambachtelijk gemaakte reliekhouders of kastjes varieerden in de uitstalling van een enkele reliek tot honderden tegelijk. Zo wordt in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden een 'reliëkenkalender' bewaard. Deze kast bevat twaalf pilasters met daarin de reliekhouders van de specifieke dagheiligen geordend per maand, in totaal dus zo'n 365 aparte reliekhoudertjes.⁶ Ook in verschillende Brabantse kloosters zijn dergelijke reliekenkalenders aan te treffen, bijvoorbeeld te Dongen, in het moederhuis van de zusters franciscanessen van Dongen.

■ KERKELIJKE REGELS ■

Tijdens het Concilie van Trente (1545-1563) werd de reliekverering aan strakkere regels gebonden. De voorschriften bepaalden dat de 'echtheid' van het reliek schriftelijk moest zijn vastgelegd. Bovendien kon er alleen sprake zijn van het vereren van relieken. Relieken

Afb. 1
Losse relieken uit de collectie van het Breda's Museum
(foto Breda's Museum).

aanbidden was verboden, want volgens het eerste van de Tien Geboden (*Exodus 20:2-8*) mag men alleen God aanbidden.

In de negentiende eeuw was er, mede gezien de sterke toename van de kwantiteit, sprake van een opleving in de relikverering. Zelfs de uitgaven van het *Missale Romanum* werden hieraan aangepast. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd aan de traditionele reeks afbeeldingen, die ook in uitgaven uit de zeventiende en achttiende eeuw te vinden was, een nieuwe afbeelding toegevoegd, die instructies gaf voor het bewieroken van het altaar (afb. 2).⁷ Daarbij namen de relik-ostensoriae met duidelijk zichtbare botjes een nadrukkelijke plaats in.

De grote productie van relieken leidde ertoe dat vanuit Rome de regels werden aangescherpt. In de *Codex Iuris Canonici* van 1917 werd uitdrukkelijk voorgeschreven dat slechts die relikwieën in de kerken met een openbare cultus vereerd mochten worden, waarvan de echtheid schriftelijk was bevestigd door een kardinaal, een plaatselijke bisschop of een andere door de Heilige Stoel daartoe gevolmachtigde persoon. Wanneer het schriftelijke getuigenis verloren was gegaan, mochten de relikwieën alleen nog na een bijzondere beslissing van de plaatselijke bisschop ter verering worden uitgesteld.⁸ Een andere regel bepaalde dat de relikwieën waarvan de plaatselijke bisschop de echtheid betwijfelde, voorzichtig aan de verering onttrokken moesten worden.⁹ Daarvan is in Breda's Museum een fraai voorbeeld voorhanden. Van mgr. Hopmans is een speciaal documentje bewaard met het opschrift: 'Deze relikwieën mogen niet vereerd worden' (afb. 3).

■ DE ECHTHEIDSVERKLARING ■

Van ruim zeshonderd relieken zijn in Breda's Museum de echtheidsverklaringen bewaard. Deze oorkonden werden ondertekend en verzegeld door verantwoordelijke prelaten: kardinalen, bisschoppen en de abten en abdissen van grote kloosters. De echtheidsverklaringen die in de Bredase collectie zijn aangetroffen, zijn gedeeltelijk afkomstig uit Italië, voornamelijk van de generaal-oversten van de diverse religieuze orden. Veel authenticiteitsbewijzen zijn afkomstig uit kloosters in het Nederlandse en Belgische Brabant, zoals uit de trappistenkloosters van Westmalle en Achel en uit het klooster Sint-Agatha bij Cuijk, van mgr. Henricus van den Wijmelenberg, magister-generaal van de Orde van de Kruissheren. Tientallen andere echtheidsverklaringen komen uit de bisdommen Gent en Brugge. Opvallend zijn daarbij de prachtige gelithografeerde echtheidsverklaringen in kleur van de Brugse drukker en uitgever K. van de Vyvere-Petyt.

Afb. 2

Illustratie, houtgravure uit het Missaal van Pustet (foto Breda's Museum).

Over het algemeen zijn de echtheidsverklaringen indrukwekkende gedrukte documenten op een stevige kwaliteit papier, al of niet voorzien van extra lakzegels. Het document begint met de naam, de titel én het wapen van de prelaat die het relik heeft goedgekeurd. De Latijnse tekst geeft aan dat het relik conform de voorschriften van het Concilie van Trente 'echt' is en is goedgekeurd voor openbare verering. De secretaris van de prelaat, of een daartoe aangestelde geestelijke (*de custos reliquiarum*), vulde de gegevens in over de relikwie: de naam van de heilige of zalige, de aard van het relik (zie bijlage 1) en hoe de bijbehorende relikhouder eruit zag. Soms werd nog melding gemaakt van een oudere echtheidsverklaring. Ten slotte tekende de bisschop of kardinaal zelf, of hij liet één van zijn mede-

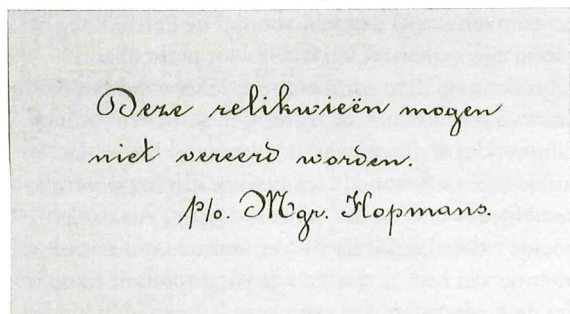
werkers, meestal zijn secretaris, in mandaat onderteke-
nen. Deze echtheidsverklaringen zijn vaak (soms zelfs
verscheidene malen) onderschreven door de Bredase
bisschoppen met een extra goedkeuring voor openbare
verering in het bisdom Breda.

■ BREDASE PRODUCTIE ■

Opvallend is dat er zoveel verzegelde relieken zijn
bewaard met het zegel van de Bredase bisschoppen.
Ook de bijbehorende echtheidsverklaringen zijn
voorzien van de wapens van respectievelijk Johannes
van Hooydonk (1826-1867), Johannes van Genk
(1867-1874), Henricus Van Beek (1874-1884), Petrus
Leyten (1885-1914) en Petrus Hopmans (afb. 4)¹⁰. De
achtergrond van deze 'Bredase productie' wordt duide-
lijker dankzij een brief afkomstig uit een klooster te
Sint Willebrord (zie bijlage 2). In dit schrijven wordt
melding gemaakt van de 'restauratie' van een collectie
reliken voor de zusters franciscanessen penitenten
recollectinen van de Onbevleete Ontvangenis van
Maria van de congregatie van Roosendaal. De schrij-
ver, de Roosendaalse redemptorist pater M. van Die-
jen, liet weten dat hij zeventig relieken opnieuw had
ingezet, verzegeld en in acht kastjes geplaatst. Deze
mochten 'in geheel het Diocees van Breda publiek'
vereerd worden. In het negende kastje, 'een romeinsch
prullekastje', waren twee nieuwe, onverzegelde relieken
met het gebeente van de Heilige Gerardus Majella en
linnen van de Heilige Alfonsus Maria de Liguori
geplaatst. 'Ik heb voor de twee nieuwe Rel. maar geen
zegel of brief gevraagd, omdat ze in dat prullekastje
toch niet van langen duur zullen zijn, dewijl het gauw
stukgaat.' Hoewel de schrijver niet twijfelde aan de
echtheid mochten ze slechts 'voor particulier gebruik
zijn'. Hij heeft ze in het Romeinsch prullenkastje

geplaatst in plaats van de '2 kostbare Reliquieën' van
de Heilige Franciscus en de Heilige Clara. Pater
Van Diejen maakte dus onderscheid in de waarde van
de relieken: beenderen, hier ook nog van de stichters
van de orde, waren belangrijker dan de *brandea* of aan-
rakingsreliken van heiligen.¹¹ Tevens kondigde hij aan
de 'oude brieven of authentieken' te verbranden, 'daar
zij hebben uitgediend en tot niets deugen'. Uitdrukke-
lijk werd gevraagd de nieuwe brieven met zorg te
bewaren. De gemaakte onkosten en het arbeidsloon,
zeventig relieken à twee uur werk per stuk, konden
worden 'betaald' in de vorm van drie weesgroeitjes, te
bidden door iedere zuster van het klooster.
Over de al of niet commerciële handel in relieken in de
negentiende en twintigste eeuw bestaan vele verhalen.
In 1973 schreef A.M. Janssens daarover: 'Ik weet nog
uit verhalen van mijn ouders, dat aan het einde van de

Afb. 3
Documentje van mgr. P. Hopmans met de tekst: 'Deze reli-
kwieën mogen niet vereerd worden'
(foto Breda's Museum).

Afb. 4
Echtheidsverklaringen van Bredase bisschoppen
(foto Breda's Museum).

19de eeuw een generaal-abt van de Cisterziënsers door
Brabant trok met dozen vol relieken, die hij aan boe-
ren verkocht om met de opbrengst een abdij te kunnen
stichten.¹² Misstanden zullen er zeker zijn geweest.
Daarom ook werden de regels aangescherpt in de
Codex Iuris Canonici. Zowel het verhandelen (of het
wegschenken) als het verplaatsen van belangrijke reli-
kwieën was volgens de codex van 1917 verboden zonder
toelating van de Heilige Stoel.¹³
Toch zal het maken en restaureren van reliekenkastjes
vaak vrijwilligerswerk zijn geweest. Daarvan getuigt
ook de documentatie over de reliekenkastjes die enkele
jaren geleden werden teruggehangen in de Martinus-
kerk te Princenhage (afb. 5). De fraai beschilderde
kastjes waren kort daarvoor teruggevonden op de zol-

Afb. 5
Reliekkastje uit de Sint-Martinuskerk van Princenhage
(foto Breda's Museum).

der waar ze lange tijd in verbanning hadden doorgebracht. De kastjes werden vervaardigd door meubelmaker Hoogma te Princenhage. De zilveren omlijstingen van de reliekhouders werden vervaardigd door de edelsmid Jacobus Klaassen (Venray 1894 - Breda 1972). In een brief schrijft zijn zoon: 'Vandaar dat Pastoor Bouwman van de Sint-Martinus-Parochie te Princenhage hem verzocht voor verschillende reliquieën van heiligen zilveren lijstjes te maken, iets wat hij maar al te graag deed en, naar ik meen, pro deo.'¹⁴ Nog één van de twee prachtige reliekenkastjes is in Princenhage te bewonderen, het andere werd kort na de terugkeer uit de kerk gestolen.

Andere aanwijzingen over de aanschaf of het verkrijgen van de reliekwieën staan soms op de echtheidsverklaringen zelf geschreven in de vorm van notities of krabbels. In 1885 werd een relik van Sint-Agnes geschonken door pastoor Binnewiertz uit Poeldijk aan 'Mie'. De vrome aanbiedingstekst 'Bewaart Uwe trouw voor Hem alleen' duidt waarschijnlijk op een geschenk bij de intrede of professie.¹⁵ Ook bij het jubileum van de professie kon een relik worden geschonken. In 1937

kreeg de eerwaarde zuster Julia een relik geschonken bij de vijftigste verjaardag van haar professie. Het werd aangeboden door 'drie harer vroegere pleegkinderen' die zelf ook de religieuze staat hadden aangenomen.¹⁶ Een relikwie afkomstig uit het bezit van de religieuze Elisabeth Jansens moest na haar dood worden geschonken aan de kerk te Oosterhout.¹⁷ Met een begeleidende brief werd een relik van de Zalige Anna van de Heilige Bartholomeus door de karmeliet frater Albertus van het Kind Jezus gegeven aan een zuster, als dank voor haar hulp bij 'Het Apostolisch Proces, betreffelijk genezing van Zr. M. Theresia van 't H. Sacrament van Hulst.'¹⁸

■ HEILIG OF ZALIG ■

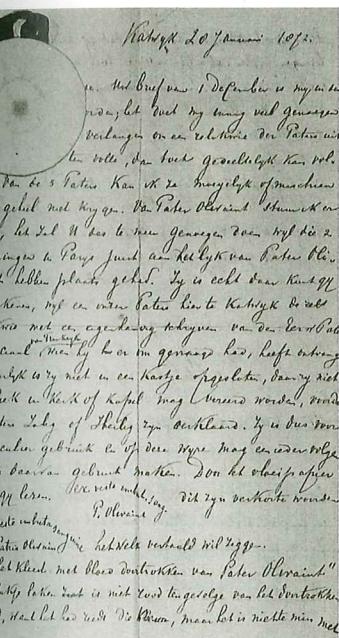
Naast de brief van pater Van Diejen uit Sint Willebrord kwam bij de inventarisatie nog een interessant document te voorschijn dat ons een mogelijkheid biedt om ons te verplaatsen in de reliekencultus aan het einde van de negentiende eeuw. Het betreft hier een brief uit 1872 van pater Henri Ingen Housz S.J. aan zijn zuster Louise, religieuze te Roosendaal (zie bijlage 3).¹⁹ Op de brief is een relikwie bevestigd. Het blijkt een stukje kled te zijn van pater Olivaint S.J. (1816-1871) uit Parijs (afb. 6). Hij werd met vier andere jezuïeten vermoord op 24 mei 1871, tijdens de Commune van Parijs. Pater Henri, een jezuïet die in die tijd te Katwijk verbleef, kreeg van zijn zuster Louise het verzoek om relik(en) te verwerven van de paters die waren vermoord tijdens de Commune te Parijs. Op 1 december, zes maanden na de moord, vroeg zij om deze dienst, waaraan haar broer via de provinciaal van de jezuïetenorde in Frankrijk reeds op 28 januari 1872 (gedeeltelijk) kon voldoen. Hij had een stukje laken ontvangen 'met bloed doortrokken' van pater Olivaint, bij wiens lijk inmiddels al twee genezingen hadden plaatsgevonden. 'Zij is echt daar kunt gij op rekenen, wyl een onzer Paters hier te Katwijk de relikwie met een eigenhandig schrijven van den Eerw. Pater Provinciaal van Frankrijk, wien hij er om een gevraagd had, heeft ontvangen. Natuurlijk is zij niet in een kastje opgesloten, daar zij niet publiek in kerk of kapel mag vereerd worden, voordat de Paters Zalig of Heilig zijn verklaard. Zij is dus voor particulier gebruik en op deze wijze mag een ieder volgens devotie daarvan gebruik maken'. Pater Olivaint werd nimmer zalig verklaard. Toegewijd meldde pater Henri dat 'het stukje laken niet rood is ten gevolge van het doortrokken bloed, want het had reeds die kleur.' Als dank hoefde zuster Louise slechts een extra communie ter intentie van hem te doen en de pater sprak de hoop uit dat de medezusters wat extra voor hem zouden bidden.

Pater Henri sneed hier de delicate zaak aan dat relieken slechts in het openbaar vereerd mochten worden en in een houder mochten worden geplaatst indien de persoon in kwestie zalig of heilig was verklaard.

■ PEERKE DONDERS ■

Alhoewel daar over het algemeen dus keurig de hand aan werd gehouden, bleek tijdens de registratie toch ook dat er sprake was geweest van een zekere misleiding inzake de verering van de resten van Petrus of Peerke Donders (1809-1887). Op 27 januari 1921 werd zijn graf geverifieerd volgens de kerkelijke voorschriften.²⁰ De van oorsprong Tilburgse missionaris werd op 23 mei 1982 zalig verklaard. In de collectie van het Breda's Museum zijn zeven relieken van hem bewaard

Afb. 6
Brief van pater Henri met vastgehecht reliek (foto Breda's Museum).

met echtheidsverklaringen uit de jaren 1902 tot en met 1942. De relieken werden verspreid door de apostolisch vicarissen van Suriname, die allen, net als Petrus Donders zelf, behoorden tot van de Congregatie van de Redemptoristen: pater Gulielmus Wulfingh, pater Jacobus Meeuwissen en pater Theodorus Van Roosmalen. De laatste liet de aanduiding 'ex ossibus Venerabilis Servi Dei Petri Donders' (de botten van de Eerbiedwaardige Dienaar Gods Petrus Donders) standaard in de echtheidsverklaring drukken (afb. 7). Telkens betreft het verzegelde reliekhouders. Ook reliekhouders waarin relieken van verschillende heiligen zijn bewaard, bevatten resten van Petrus Donders. In alle gevallen gaat het om stukjes bot (*ex ossibus*). Hoewel wordt gesuggereerd dat het hier een te vereren reliek betreft, is in de (Latijnse) tekst

de zin dat het reliek vereerd mag worden, weggelaten. Mgr. Hopmans zag dat kennelijk over het hoofd, want hij onderschreef deze verklaringen met een toestemming tot openbare verering en hij 'herechtte' deze relieken, dat wil zeggen dat hij het reliek voorzag van een nieuw zegel en een nieuwe echtheidsverklaring, met een goedkeuring voor verering.²¹

Afb. 7
Reliek van Petrus Donders met echtheidsverklaring, afkomstig van pater Theodorus van Roosmalen (foto Breda's Museum).

■ HET 'DEVOTIONALISERINGSPROCES' ■

Door het 'herechten' en onderschrijven van de echtheidsverklaringen is het betrekkelijk moeilijk om op grond van de dateringen de populariteit van bepaalde relieken en de periode waarin de hernieuwde verering van bepaalde heiligen precies plaatsvond, vast te stellen. Globaal kan men stellen dat, met een geleidelijke aanloop in de zeventiende en achttiende eeuw, de herleving begon met het herstel van de katholieke hiërarchie in Nederland in het midden van de negentiende eeuw. Van Johannes van Hooydonk zijn er echter al echtheidsverklaringen bewaard vanaf 1836, dus al uit de tijd waarin hij nog apostolisch vicaris van Breda was. Het einde van de reliekendevotie is beter op te maken uit de dateringen van de echtheidsverklaringen. Het 'herechten' en onderschrijven van de verklaringen werd gedurende en na de Tweede Wereldoorlog namelijk duidelijk minder. Hoewel het fenomeen van de echtheidsverklaring nog tot in de jaren zestig bleef voorkomen, is van een grote verering dan al geen sprake meer.

De hiermee aangeduide periode komt overeen met de periode die Walther van Halen voor oostelijk Noord-Brabant omschrijft als het tijdperk van het 'devotionaliseringsproces'. Zij begint in de jaren dertig van de negentiende eeuw en bereikt haar hoogtepunt in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw.²² Het devotionaliseringsproces, met zijn opleving van de reliekenverering, is geenszins een typisch Brabants of zelfs Nederlands verschijnsel. Het deed zich ook voor in de ons omringende landen. De Münsterse kerkhis-

toricus Arnold Angenendt beschrijft het voor Duitsland en geeft ook treffend de schaamte weer waarmee er nu, aan het eind van de twintigste eeuw, op wordt teruggekeken: 'Über die Reliquienverehrung, wie sie im 19. Jahrhundert gleichfalls neu aufgelebt war, wird heute praktisch nicht mehr gesprochen. Ja, die allgemeine Ratlosigkeit scheint bereits in Peinlichkeit umgeschlagen zu sein, hat man doch mancherorts die gläsernen Schreine und Reliquienkästen beiseite geschafft oder doch mit Vorhängen, Platten oder dunklem Glas abgedeckt. Aussagen, daß "Hochschätzung und Verehrung der Reliquien ... [der] Prüfstein des Glaubensgewissens" seien, bleiben vereinzelt. Selbst die neuen Katechismen schweigen sich aus.'²³ Toch lijkt het devotionaliseringsproces zich in katholiek Nederland intensiever voltrokken te hebben dan elders.

Charles Caspers spreekt over het nationale accent dat de heiligenverering in Nederland in die periode kreeg en dat de intensiteit in andere landen te boven ging: 'De door clerici gestuurde intensivering van het godsdienstige leven - het zogenoemde "devotionaliseringsproces" - dat alom in de katholieke wereldkerk gaande was, lijkt zich in Nederland "onder een brandglas" te hebben afgespeeld.'²⁴ Hij wijt de opleving dan ook aan 'een gemeenschappelijk gevoel van verontwaardiging om het onrecht dat de katholieken eeuwenlang in de Republiek was aangedaan'.²⁵

Beide factoren hebben zonder twijfel een rol gespeeld. Enerzijds werd de ontwikkeling in de Nederlandse kerk aangestuurd door internationale bewegingen. De echtheidsverklaringen die zijn afgegeven in het bisdom Breda hebben immers voor het grootste deel betrekking op relikven die uit het buitenland afkomstig zijn. Priesters en religieuzen konden, dankzij de internationale netwerken waarover zij beschikten, bijvoorbeeld via hun orde of congregatie, vanuit een

internationaal 'reservoir' bijdragen aan het devotionaliseringsproces in Nederland. Tegelijk zal de reactie op de 'onderdrukking' van het katholicisme in de

Staatse periode een versterkende rol gespeeld hebben: het devotionaliseringsproces was voor Nederlandse katholieken een soort inhaalmanoeuvre. Het succes van het proces is onmiskenbaar. De voornamelijk uit kloosters afkomstige heiligenpropaganda, niet alleen in de vorm van relikven, maar ook in de vorm van bijvoorbeeld devotioneel drukwerk, heeft zijn uitwerking niet gemist.

■ ANDERE VORMEN VAN RELIKWIEËN ■

Naast de bovengenoemde relikven bevinden zich ook andere soorten negentiende- en twintigste-eeuwse relikwieën en relikhouders in de collectie. Zo zijn er een aantal houten en kunststof (cellulose) doosjes met deksel voor particuliere devotie. Daarnaast zijn de zogenoemde Agnus Dei's²⁶ veelvuldig vertegenwoordigd, vaak in combinatie met relikwieën van heiligen. Ook voor privédevotie dienden relikjes ingepakt in papier en (al of niet) omwikkeld met lood of genaaid in textiel. Hoewel van deze objecten geen context bewaard is gebleven, valt te veronderstellen dat ze door de gelovigen werden opgespeld of ingenaaid in kleding, of in de jas- of broekzak werden meegevoerd (afb. 8).

Bij de sluiting van het klooster van de zusters karmelietessen te Bergen op Zoom in 1970 werden tien reliklijsten aan het Breda's Museum geschonken. Deze fraaie voorbeelden van *Klooster(frau)arbeit* werden door de religieuzen bij hoge feestdagen uitgesteld in de kapel en de kapittelzaal van het klooster (afb. 9).²⁷ Tekenend voor de tijdgeest zijn een stukje 'Tapijt uit de kamer van den Pastoor van Ars, 8 oct. 1864 te Ars ontvangen. B. Franc. Terwindt Past.'

en een beschreven enveloppe met de tekst 'Zakdoek van ZH. Paus Pius IX uit Rome overgebracht door den graaf de Villers. 1866'. Het laatste bevat inderdaad een geruit katoenen lapje, waarvan

Afb. 8
Soorten van relikven waaronder Agnus Dei's, loden omhulsels, houten doosjes voor privédevotie en een relik in een textielen hartje van Franciscus de Sales (foto Breda's Museum).

Afb. 9
Reliekljst met in het midden een devotieprentje afkomstig van de zusters karmelietessen uit Bergen op Zoom (foto Breda's Museum).

aangenomen mag worden dat het van pauselijke herkomst is (afb. 10). Paus Pius IX, die nooit zalig is verklaard, overleed pas in 1878. De zakdoek werd dus al tijdens zijn leven verworven. Joannes Maria Vianney, pastoor van Ars, was in 1859 overleden. Hij werd in 1905 zalig en in 1925 heilig verklaard. Het stukje tapijt heeft dus na 39 jaar de status van officieel relik verworven (afb. 10).

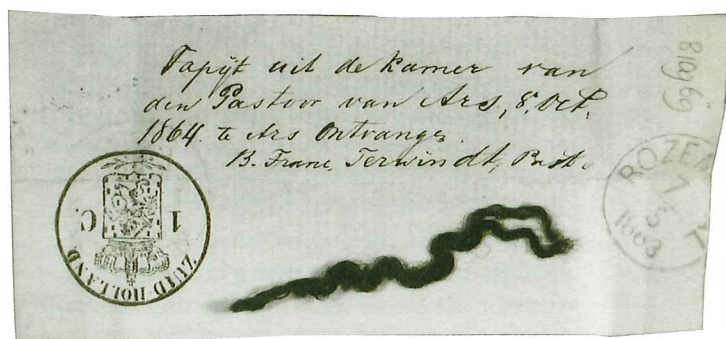
De religieuze orden probeerden door de zalig- en heiligverklaringsprocessen van medebroeders en -zusters de bekendheid van hun orden en hun stichters te vergroten. Veelvuldig bewaard zijn portretprentjes met daarop een stukje textiel geplakt als *brandea* van de overleden ordegenoten die, zoals men dat noemde, 'in een geur van heiligheid' waren gestorven. Meestal gingen deze devotieprentjes met (al of niet toekomstige) relikven vergezeld van een gebed om zijn of haar voorspraak of een gebed ten behoeve van de zaligverklaring. Dit soort prentjes vond zijn oorsprong in Antwerpen. Het museum bewaart twee voorlopers van dergelijke relikvenprentjes. Eén is van (de dan nog niet zalige) Anna van de Heilige Bartholomeus, uitgegeven door Suzanna Verbruggen (†1752). Het prentje met het relik is mogelijk later verspreid, evenals het prentje van de Heilige Ignatius. Dit prentje is gesigneerd

door de uitgeefster Isabella Hertsens (†1752), maar is - zoals blijkt uit de gedrukte tekst aan de achterzijde - pas verspreid na 1810 (afb. 11). Prentjes werden ook 'aangeraakt' aan relikven, zoals een devotieprentje van de Heilige Apostel Paulus, met aan de achterzijde de handgeschreven tekst: 'Dit beeldeken heeft aengeraekt aen den nieuwen Heyligen Severentius die neffens het graf van de H. Philomena gevonden is' (afb. 12). Ook bijzonder zijn enkele relikven die bewaard zijn van het nimmer zalig verklaarde begijntje Theresia Verhaeghe: 'Algemein bekend onder den naam van het H. Begijn-tie van het groot Begijnhof te Gent. Overleden den 2 january 1853' (afb. 13).

■ 'KUSRELIEKEN' ■

Een aparte categorie vormen de 'kusrelikven'. Het is een vrijwel uitgestorven ritueel of gebruik om op de feest- of naamdagen van heiligen na afloop van de mis de relikven te kussen.²⁸ Zo werd op Goede Vrijdag het

Afb. 10
Stukjes zakdoek van paus Pius IX (boven) en een draad van tapijt uit de kamer van de pastoor van Ars (foto Breda's Museum).

Afb. 11
Devotieprentjes van de jezuiten met Sint-Ignatius en Anna van de Heilige Bartholomeus met opgeplakte relieken (foto Breda's Museum).

reliëk van het Heilige Kruis gekust. Daartoe werden, soms eenvoudige, maar ook zeer fraaie reliekhouders vervaardigd van edele metalen. Aan de achterzijde zit een ring waarmee de priester de reliekhouders vasthield. Het Breda's Museum bezit vier zilveren negentiende-eeuwse houders die te Breda zijn vervaardigd. Hierbij afgebeeld is een zilveren reliekhouders gemaakt door de Bredase zilversmid Albert S. Verhoeven in 1857 (afb. 14).²⁹ Deze was bestemd voor de kathedraal in Breda. In deze houder worden partikels bewaard van de Heilige Anna, de Heilige Jozef en één *ex praesepio*: een stukje hout van de kribbe waarin volgens de overlevering Jezus gelegen heeft. Het is één van de voorbeelden hoe dubieus, alle echtheidsverklaringen ten spijt, de herkomst van de relieken was. De kathedraal heeft de reliekhouders in 1968, vóór de afbraak van de kerk, aan het museum geschonken.

CONCLUSIE

In de kloosters en kerken van het bisdom Breda vond in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw een intensieve verering van relieken van zaligen en heiligen plaats. Zowel de besproken correspondentie als de aangetroffen gebruikssporen geven weinig aanleiding te veronderstellen dat de reliekenhandel vooral een commercieel doel diende. Het was veeleer een uiting van vriendschap en van verbondenheid in gebed en in de verering van heiligen. Hoewel ook leken in het bezit zijn geweest van relieken, bleef het uitstellen en de openbare verering hoofdzakelijk beperkt tot de kerken en de kapellen van kloosters, seminaries en gestichten.

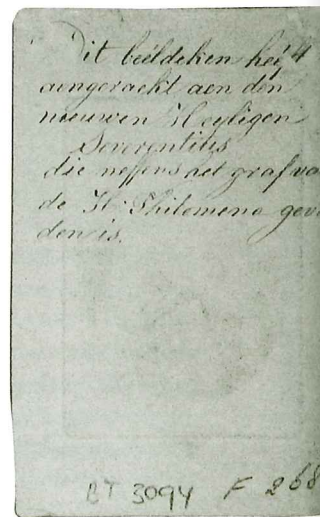
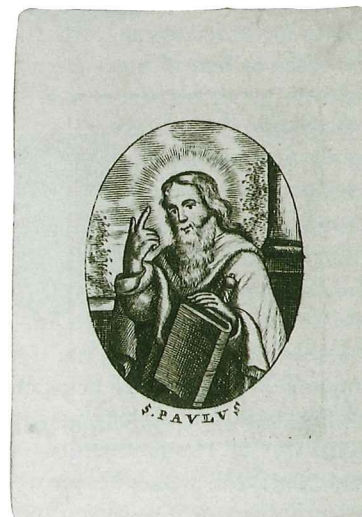
Er bestond een behoefte om tijdig relieken van toekomstige zaligen of heiligen te verwerven. Daartoe werden de partikels soms al vóór de zaligverklaring in omloop gebracht. Ze mochten dan echter niet, conform de voorschriften van het Concilie van Trente en later gespecificeerd in de *Codex Iuris Canonici* uit 1917, in een reliekhouders geplaatst worden en voor verering worden uitgesteld. Deze relieken dienden (voorlopig) voor particulier gebruik.

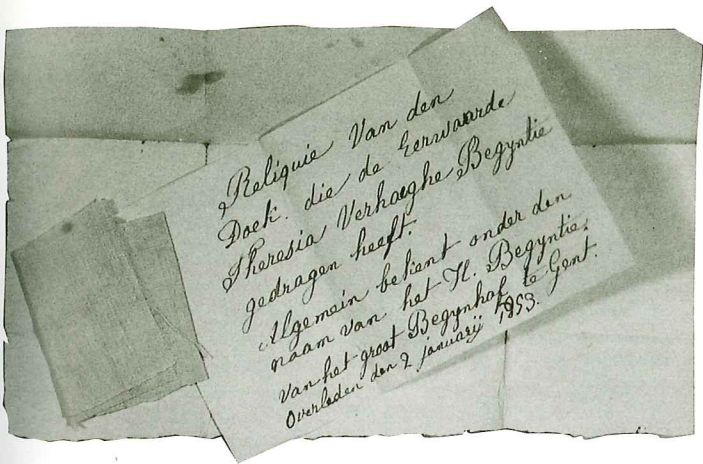
De grote hoeveelheid echtheidsverklaringen en de inspanningen die daaraan zijn gewijd, duiden erop dat de reliekverering in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw een serieuze aangelegenheid was. Er was sprake van intensief en nauwgezet handelen in het 'herechten' of onderschrijven van de relieken met bijbehorende echtheidsverklaringen door de Bredase bisschoppen. Toch werden de voorschriften niet altijd even zorgvuldig in acht genomen, zoals blijkt uit de verspreiding van de relieken van de pas later zalig verklaarde Petrus Donders.

De verering van relieken in het algemeen is vrijwel uitgestorven. Een gebruik dat wel heeft standgehouden, is de altaarwijding, waarbij relieken worden ingemetseld in het altaar.³⁰

Dit artikel is gebaseerd op een onderzoek naar relieken en echtheidsverklaringen afkomstig uit het bisdom Breda. Het is aannemelijk dat de beschreven gebruiken ook buiten het bisdom gangbaar waren. Verder onder-

Afb. 12
Devotieprentje als aanrakingsreliëk met op de versozijde een handgeschreven tekst (foto Breda's Museum).

Afb. 13
Reliek van het Gentse begijntje Theresia Verhaeghe
(foto Breda's Museum).

zoek naar de aanwezigheid van relieken en de bijbehorende rituelen zal definitief uitsluitel kunnen geven in hoeverre de bevindingen uit deze bijdrage representatief zijn voor de overige bisdommen van de Nederlandse kerkprovincie. ■

Afb. 14
Zilveren reliekhouders van Albert S. Verhoeven uit 1857,
afkomstig uit de kathedraal van Breda
(foto Breda's Museum).

NOTEN

- 1 Dit artikel verscheen eerder in verkorte vorm onder de titel '... Kleinere stukken ... groote waarde' in *Breda's Museum Post*, nr. 2, september/oktober 1997, 8-9. Met dank aan Jacques de Coo, Peter Nissen, Hans de Jong en het Breda's Museum (Pierre van der Pol, Ron Dirven en Jeroen Grosfeld).
- 2 'Pauselijke bepalingen in zake gewijde kunst', *Het Gildeboek*, IX (1926), 32 en 137-168. Op p. 146: 'par. 14 (...) Met betrekking tot de meer waardevolle zaken, welke op den inventaris gebracht zijn (...) maar die niet of weinig meer in gebruik zijn, zullen de Plaatse Commissies zich richten naar de beschikkingen van de Staatssecretarie, vervat in de aangehaalde circulaire van 1 september 1924, onder n. 4 sub b) strekkende tot het vormen van Diosane Musea; deze kunnen ondergebracht worden in het Bisschoppelijk Paleis, of in het Seminarie, of in een ander waardig en geschikt gebouw.'
- 3 *Sancta Maria, kerkelijk weekblad voor het bisdom van Breda*, jrg. 4, nr. 37 (donderdag 9 juni 1927).
- 4 F.J.J. Kimmel, *Bisdom te gast* (catalogus 's-Hertogenbosch, 1975) 4.
- 5 Zie hiervoor: A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultus vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München, 1994); A. Legner, *Reliquien in Kunst und Kult zwischen Antike und Aufklärung* (Darmstadt, 1995).
- 6 L.C.B.M. van Liebergen, *Volksdevotie* (catalogus Museum voor Religieuze Kunst Uden, 1990) cat. nr. 39 met afb. 89.
- 7 *Missale Romanum* (Ratisbonae [Regensburg], 1872), 36.
- 8 P. Erdö, 'Het kerkelijk recht over de verering van de relikwieën', *Communio*, 1997, nr. 3, 221.
- 9 *Ibidem*.
- 10 Van mgr. Baeten (1951-1962) zijn geen echtheidsverklaringen bewaard. Wel heeft hij in de tijd dat hij coadjutor was (1948-1951) nog wel eens een echtheidsverklaring onderschreven met goedkeuring voor openbare verering. In Breda is één echtheidsverklaring bewaard van Joannes Henricus, kardinaal van Frankenberg en Schellendorff, aartsbisschop van Mechelen en primaat der Nederlanden († Breda 1804).
- 11 Erdö, 'Kerkelijk recht', 219.
- 12 A.M. Janssens, 'Ontstaan en gebruik van relieken', in: J. Voskuil, red., *Paramenten en relieken* (Amsterdam, 1973), 12.
- 13 Erdö, 'Kerkelijk recht', 221.
- 14 Met dank aan mw. Kaspers, verbonden aan de Sint-Martinusparochie te Princenhage, die mij dit document ter beschikking stelde.
- 15 'Beste Mie, Onschuldig waart ge als St. Agnes toen ge haar h. gebeente ontvingt. Bewaar Uwe trouw voor Hem alleen, die nooit misleidt en nimmer bedriegt. Bid nu en dan eens voor Uw toegen. vriend. J.P.M.A. Binnewiertz pr. Poeldijk 20 Febr. 1885.'
- 16 '1887 1937 Ter gelegenheid van het Gouden Professiefeest van de Eerw. Soeur Julia, in blijde en dankbare herinnering harer moederlijke zorgen, aangeboden door drie harer vroegere pleegkinderen: Br. Leonardus Buys Trompetter o.c.r., br. Christianus Buys Trompetter o.c.r., br. Stanislaus Veltman o.c.r.'
- 17 'Reliquiae St. Crucis datae Elis. Janssens eo pacto ut post ejus obitum dentur congregationi B.V. in Ecclesia Soc. Jesu in Oosterhout. A.Duffels S.J. superior. Fer. VI in parasceue 11 Apr. 1873. Deze relikwie behoort aan de Congregatie van O.L.Vrouw Onb. Ontvangen en moet dus na den dood van Mej. Jeanette Janssens worden opgezonden van den Pastoor van de kerk van

het H. Hart, Gasthuisstraat 208. Oosterhout, G.H. Tholen S.J. superior.'

- 18 'Berchem-Antwerpen 19 juli 1938
Eerwaarde moeder,
Het Apost. Proces, betrekkelijk de genezing van Zr. M. Theresia van 't H. Sacrament van Hulst is geëindigd te Breda, en zal nu moeten aanvangen te Rome.
Daar ik aan al de leden van 't kerkelijk Tribunaal eene reliek gegeven heb van de Gelukz. Anna van S. Bartholomeus, zend ik UE er ook eene, in geest van dankbaarheid voor de herbergzaamheid die UE aan de Zuster bewezen heeft. Hierbij de echtheidsbrief. Met broederlijke groet, en vereeniging in gebed.
Fr. Albertus a Puero Jesu O.C.D. Vice-Postulator.'
- 19 Henri Ingen Housz werd op 12 mei 1841 te Breda geboren. Hij trad op 26 september 1861 te Ravenstein in de jezuïetenorde en werd op 8 september 1875 priester gewijd. Hij overleed te Mariëndaal bij Grave op 11 september 1930 (met dank aan Paul Begheyn S.J.).
Louise Ingen Housz werd geboren te Breda op 23 juli 1843. Op 19 augustus 1866 deed zij haar professie bij de congregatie van de zusters Franciscanessen Penitenten Recollectinen van de Onbevleete Ontvangenis van Maria gevestigd aan de Molenstraat te Roosendaal. Zij nam daarbij de naam aan van Soeur Marie Gonzalès van de Onbevleete Ontvangenis. Zij overleed te Roosendaal op 23 december 1872 (met dank aan zr. Albertina Egbers).
- 20 J.L.F. Dankelman, *Peerke Donders schering en inslag van zijn leven* (Hilversum, 1982) 234.
- 21 In de echtheidsverklaringen behorende bij relieken van meer heiligen én Petrus Donders afkomstig van de apostolische vicarissen van de Surinaamse missie wordt de toestemming voor vereering wél gegeven.
- 22 W. van Halen, 'De devotionalisering van de katholieke gelovigen in Oostelijk Noord-Brabant', in: J. van Oudheusden en G. Trienekens, red., *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie* ('s-Hertogenbosch, 1993) 204. Helaas betreft hij de reliekencultus niet in zijn verhaal. Zie over deze periode ook: P.J.A. Nissen, 'Het katholicisme van restauratie en emancipatie' en 'Het rijke Roomse leven' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant* (3 dln.; Amsterdam, 1996/1997) I, 337-359; II, 317-333.
- 23 Angenendt, *Heilige und Reliquien*, 310.
- 24 C.M.A. Caspers 'Een stroom van getuigen', in: A. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok, red., *Gouden Legenden, heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum, 1997) 170.
- 25 *Ibidem*.
- 26 W.H.Th. Knippenberg, 'Agnus Dei', in: *Devotionalia* (2 dln.; Eindhoven, 1980-1985) I, 197-200.
- 27 Zie verder: Verheggen, 'Kleinere stukken'.
- 28 Voor afbeeldingen van dit ritueel zie: P.J. Margry en C.M.A. Caspers, red., *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 1: Noord- en Midden-Nederland* (Amsterdam/Hilversum, 1997) 515 en 731.
- 29 Albertus Sebastianus Verhoeven werd geboren te Ginneken op 13 maart 1817. Hij vestigde zich in Breda op 28 mei 1848 (aanrekening C. van Gulick).
- 30 Erdö, 'Kerkelijk recht', 222-224.

Bijlage 1

Soorten relieken zoals vermeld op echtheidsverklaringen

ex arca (arce)	lijkkist, grafzerk
ex arca sepulchrali	lijkkist
ex antro deserti	woestijnrot
ex baculo	staf
ex cappa	mantel
ex capillis indumentis	stukje kleding
ex carnibus	vlees
ex carne	vlees
ex casula	kasuifel
ex cineribus	as
ex cineribus et vestibus	as en kleding
ex cingulo	gordel, ceintuur
ex cilicio	haren boetekleding
ex corpore	lichaam
ex cranio	schedel
ex culcitra	matras, kussen
ex domo	huis
ex domibus	huis
ex domo sancti	huis van heilige
ex habita (habitu)	habijt
ex humero dextro	rechterschouder
ex indusio	habijt
ex indumentis	kleding
ex interula	ondertunica
ex loco annunciatiae	de plaats van de annunciatie
ex ligno St. Crucis	het hout van het H. Kruis
ex cruce lignea	hout van het kruis (bijvoorbeeld Andreas) een in bloed gedoopte linnen doek of doeken
ex linteis imbutis sanguine	werkplaats
ex officina	bot
ex ossibus	bot
ex ossila	bot
ex pallio	mantel
ex pelle	huid
ex pelle in theca legitur	huid, vel met stukje bot
ex ossibus	middenrif, rib, ingewanden
ex praecordiis	kribbe
ex praeseptio	
ex primo (prima)	
arca funerali	eerste lijkkist
ex rete imbuta sanguine	net, ondergedompeld in bloed
ex sacco	bedelzak
ex sepulchro (sepulcro)	lijkkist, graf, begraafplaats
ex sepulchrali velo aureo	gouden grafkleding
ex spina	doorn
ex subuculo	hemd
ex sudari	zakdoek, zweetdoek
ex tela	weefsel
ex tunica	wollen onderkleding
ex velamine S. Corporis	het lijkkleding
ex velo	sluier, doek waarin de botten zijn gewikkeld wit kleding
ex velo albo	
ex velo serico in quo involuta fuerunt ossa	zijden kleding/doek waarin de beenderen gewikkeld zijn of waren
ex veste	kleding
ex vestimentis	kleding
ex zona	gordel

Bijlage 2

J.M.J.A.T. Rozendaal, 1 dec. 1909

Zeereerw. Soeur Supérieure,
Ziehier dan eindelijk de Reliquieën opnieuw ingezet, zooals een oude sukkel dat naar best vermogen heeft gedaan. WZEr. had ze zeker eerder gewenscht en gehad ook; maar als U bedenkt, dat ik er vóór de uwe ± 70 moest inzetten en dat iedere Reliquie mij ± twee uren tijds koste, dan krijgt U geloof ik, wel duidelijkheid in de redenen, waarom ik Uw geduld zoolang op de proef moest stellen. WZEw. kan ze nu zoo in de Kapel en in geheel het Diocees van Breda publiek laten vereeren, behalve twee, die in dat romeinse kastje zitten, welke voor particulier gebruik zijn en ook echte Reliquieën zijn. Als UZEw. nu aanstonds eens goed uit de oogen kijkt, dan zal U zien, dat ik de 33 Reliquieën in de 9 kastjes, gezet heb in 8 kastjes, en dat in het 9e (een romeinisch prullekastje) staan twee nieuwe Reliquieën, van: Manna uit 't Gebeente v.d. H. Gerardus Maj. en linnen v.d. H. Alphonsus M. de Lig., doch zonder zegel en brief, ofschoon beide echte Reliq. zijn, daar sta ik voor in. Ik heb dit gedaan, omdat in dat romeinse prullekastje 2 Kostbare Rel. stonden, van: ex cineribus S. Francisci et S. Clara dat wil zeggen: "ex cineribus" = asch van het lichaam en gebeente; met 't bloote oog, en nog duidelijker met een loup, ziet men partiekeltjes uit 't Gebeente van beide Heiligen, en dus zij zoo goed als het Gebeente zelve; derhalve: 2 kostbare Reliquieën! Ik heb voor de twee nieuwe Rel. maar geen zegel of brief gevraagd, omdat ze in dat prullekastje toch niet van langen duur zullen zijn, dewijl het gauw stukgaat. Maar, zoo hoor ik U vragen, Eerw. Pater wat hebt ge wel voor onkosten gemaakt? en wat kosten die brieven wel?
O, Soeur Sup., dat is schrikkelijk!... Als U het maar betalen kan!.....

Noch inzetten, noch brieven krijgt U niet voor niets! Alles kost ..... null! Als iedere zuster van St. Willebrord voor mij bidt 3 weesgroetjes, dan is de geheele rekening betaald! Valt dat nu niet mee? - ZEw. Sr Sup., ik ben blij dat ik UZEw. een dienst mag bewijzen. De oude brieven of authenticen zal ik maar verbranden, daar zij hebben uitgediend en tot niets meer deugen. Zorg toch, dat U de nieuwe brieven, die onder het kopke van Troelstra liggen, goed bewaart; want zijn zij verloren, dan zijn de Reliqu. niet meer geschikt om publiek vereerd te worden. Als ik UZEw. raden mag, dan leen ze nooit of nimmer uit buiten 's huis, want dan geraakt U ze kwijt, en op dit punt moet U streng en vasthoudend zijn. UZEw. zal de Reliqu. vinden in een cartonnen doosje. En nu kan U ze uitpakken. Doch nog één zaak:

Schrijf mij nu zoo spoedig mogelijk een enkel woordje, of ze goed zijn aangekomen; want ik ben bezorgd, misschien wel te bezorgd, dat ze behouden en wel aankomen. Zondag namiddag, 5 dec., ga ik naar Pruisland tot 9 December. Als U dus aanstonds een woordje schrijft, dan ontvang ik dat nog in Rozendaal. Met eerbiedigen en dankbaren groet als steeds, in de HH. Harten v. J. en db., Zeereerw. Soeur Supérieure, Uw d(ien)st(w). (illig) d(ien)(aa)r: M. van Diejen CSSR

P.S. Mijne groeten s.v.pl. aan alle Eerw. Zusters van Uwe Gemeente. Adieu.

Nog iets:

Ex cineribus corporum beteekent: uit de asch van lichaam en gebeente.

Ex Tunica beteekent: uit 't bovenkleed, echter niet den mantel.

Ex veste beteekent: uit 't linnen onderkleed, ook bovenkleed.

Bijlage 3

Katwijk, 28 januari 1872.

Geliefde zuster Louise. Uw brief van 1 December is mij in den besten welstand geworden; het doet mij innig veel genoegen dat ik U aan Uw verlangen om een relikwie der Paters uit Parijs, zoo niet ten volle, dan toch gedeeltelijk kan voldoen. Van de 5 Paters kan ik ze moeyelijk of misschien in het geheel niet krijgen. Van Pater Olivaint stuur ik er U een, het zal U des te meer genoegen doen wyl die 2 genezingen in Parijs juist aan het lijk van Pater Olivaint hebben plaats gehad. Zij is echt daar kunt gij op rekenen, wyl een onzer Paters hier te Katwijk de relikwie met een eigenhandig schrijven van den Eerw. Pater Provinciaal van Frankrijk, wien hij er om gevraagd had, heeft ontvangen. Natuurlijk is zij niet in een kastje opgesloten, daar zij niet publiek in kerk of kapel mag vereerd worden, voordat de Paters Zalig of Heilig zijn verklaard. Zij is dus voor particulier gebruik en op deze wijze mag een ieder volgens devotie daarvan gebruik maken. Door het vloeipapier kunt gij lezen: ex veste imbut. sang. P. Olivaint dit zijn verkorte woorden voor: ex veste imbuta sanguine Patris Olivain, het welk vertaald wil zeggen. 'van het kleed met bloed doortrokken van Pater Olivaint'. Het stukje laken is niet rood ten gevolge van het doortrokken bloed, want het had reeds die kleur, maar het is niettemin met bloed doortrokken. Nu hoop ik dat gij uwe belofte zult volbrengen en een extra communie voor mij zult doen, alsook dat de andere Eerw. Zusters voor mijne arme ziel wat zullen bidden. Morgen of overmorgen zend ik U per kruisband een klein boekje waarin gij alles zult vinden wat er met de 5 paters van af hunne evangeneering tot aan hun dood heeft plaats gehad, het is vertaald uit het Fransch door den zelfden Pater die U deze relikwie bezorgt. * Jan heb ik een brief met zijn verjaardag geschreven, hij heeft mij geantwoord. Ik geloof rond uit gezegd dat hij zelf nog niet weet wat hij wil worden alhoewel hij mij wel zeide dat hij zin had om ingenieur te worden. Laten wij maar goed voor hem bidden dat God zijn verstand verlichte. Misschien is het zijn roeping niet om geestelijk te worden en dan is het ook veel beter dat hij het niet wordt. Laten wij het aan den goeden God en de H. Maagd over. Wat nu zijn toilette maken betreft, ik hoorde onlangs juist het tegenovergestelde. Floor zeide mij dat hij gewoonlijk voor oud vuil daarheen loopt en dat hij zich weinig of in geheel niet om goede kleederen bekeunt. In de Comedie is hij niet geweest, maar Ferdinand IngenHousz zeide mij dat hij op een Concert was geweest dat in de Comediezaal werd gegeven. Wat ik U schrijf is geen Evangelie men kan het mij ook verkeerd verteld hebben. Nu geliefde zuster ein dig ik, want ik moet nog een paar brieven schrijven. ik ben nu toch bezig en dan gaat het in eene moeite door. Bidden wij veel voor elkander
Uw liefhebbende Broeder Henri S.J.

P.S. Wees zoo goed bij zijnde brief aan Susanne te geven en mij bij tijd en gelegenheid te doen weten of gij alles in goede orde hebt ontvangen, dit heeft nogthans geen haast.

* Armand de Ponlevoy, Actes de la captivité et de la mort des RR. PP. P. Olivaint, L. Ducoudray, J. Caubert, A. Clerc, A. de Bengy de la Compagnie de Jesus.